

Marcin Kruszyński
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Przemysł Federacji Zakaukaskiej w latach 20-tych XX w. Przyczynek do badań nad ekonomicznym aspektem działalności polskich placówek dyplomatycznych w ZSRR

Koniec wieku XIX przyniósł dla całego ówczesnego imperium rosyjskiego znaczące ożywienie gospodarcze. Proces ten swoim zasięgiem objął także obszar Kaukazu, zwłaszcza zaś tereny Gruzji. Około 1880 r. dokonano tam odkrycia olbrzymich złóż rudy manganowej. Ponadto eksportowano ropę naftową, miedź oraz ołów. Porty kaukaskie stały się jednym z kluczowych miejsc handlu zagranicznego i wewnętrznego Rosji. Dzięki inwestycjom zagranicznym - francuskim, niemieckim, angielskim - Kaukaz przeżywał swój „renesans” gospodarczy¹.

Rozpad państwa Mikołaja II umożliwił narodom zakaukaskim emancypację polityczną. Jednakże samodzielny byt Gruzji, Armenii czy Azerbejdżanu nie trwał długo. Nowe władze bolszewickie w Moskwie nie wyobrażały sobie bowiem nowej Rosji bez Zakaukazia. Nie bez znaczenia był tutaj oczywiście walor gospodarczy tego rejonu. W 1921 r. rozpoczął się okres sowietyzacji Kaukazu². Jego zewnętrzny wyraz stanowiło utworzenie Zakaukaskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Rad. Ten amorficzny twór stał się wkrótce częścią utworzonego 30 grudnia 1922 r. Związku Radzieckiego.

Kaukaz, mimo znacznych odległości geograficznych, zajmował wyjątkowe miejsce w polityce zagranicznej odrodzonej Polski. Jednym z powodów był fakt istnienia na tamtych obszarach znaczących skupisk Polaków³. Ponadto istotną rolę odgrywał tutaj czynnik psychologiczny. Wytworzone w XIX wieku przekonanie o

¹ Por.: W. Materski, *Gruzja*, Warszawa 2000, s. 32-35.

² W marcu 1921 r. wojska radzieckie pokonały ostatecznie wojska demokratycznych republik Gruzji i Armenii. Zob. więcej: W. Materski, *Georgia Rediviva. Republika gruzińska w stosunkach międzynarodowych 1918-1921*, Warszawa 1994.

³ Zob.: M. Mądzik, *Działalność społeczno-kulturalna i polityczna Polaków w Gruzji na przełomie XIX i XX wieku*, Lublin 1987.

swoistym „duchowym pokrewieństwie” narodów walczących o niepodległość, głównie Polaków i Gruzinów. Realnym przejawem zainteresowania Polski losami Kaukazu były misje dyplomatyczne Wacława Ostrowskiego oraz Tytusa Filipowicza⁴.

Pokój ryski normalizował stosunki polsko-radzieckie. Mimo, że jego postanowienia nie odnosiły się do Zakaukazia (traktat obejmował jedynie tereny Rosji radzieckiej), to nowa sytuacja polityczna wymuszała także zmianę polityki wobec Kaukazu. Polska wprawdzie uznawała legalność emigracyjnych władz Gruzji, jednakże miało to charakter wyłącznie deklaracyjny⁵. Nowa taktyka Wydziału Wschodniego Ministerstwa Spraw Zagranicznych (określana mianem prometeizmu) stawiała sobie za cel utworzenie w ZSRR jak największej liczby placówek dyplomatycznych. Ich zadaniem miało być zbieranie informacji, przede wszystkim o charakterze gospodarczym. Należy pamiętać, iż państwa takie jak Wielka Brytania czy Francja nie wyrzekły się swoich interesów ekonomicznych w Rosji, szczególnie zaś na Kaukazie. Dlatego też gromadzony materiał mógł znacząco wzmocnić pozycję Polski w oczach jej europejskich partnerów.

Zadania powyższe w stosunku do Zakaukazia realizowało polskie poselstwo w Moskwie⁶. Główny jednak ciężar, co wydaje się oczywistym, spoczął na utworzonym w połowie lat 20-tych konsulacie w Tyflisie⁷. Trzeba tutaj zaznaczyć, iż polskie przedstawicielstwa miały również za zadanie inspirować wymianę gospodarczą polsko-kaukaską. Permanentny kryzys finansowy Polski zmuszał polityków do poszukiwania nowych rynków zbytu. Pamiętamy też, że rokowania o układ handlowy z ZSRR stanowiły stały element działań naszych dyplomatów w omawianym okresie.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie sytuacji gospodarczej Federacji Zakaukaskiej (Gruzji, Armenii, Azerbejdżanu) oraz zmian w niej zachodzących, widzianych oczami polskich dyplomatów. Określenie roli jaką odegrały nasze placówki w inicjowaniu działań gospodarczych pomiędzy Polską a tamtejszymi republikami.

⁴ Szerzej o tym: M. Mądzik, *Z historii politycznych stosunków polsko-gruzińskich w latach 1918-1921*, „Pro Georgia”, t. I, Warszawa 1991, s. 16-23.

⁵ Władze polskie zezwalały np. na celebrowanie świąt narodowych przez Gruzinów. Zob.: *Życie polityczne*, „Kurier Poranny”, 27 V 1924, nr 144, s. 3. Wyjątkowe, pod względem rozmiaru, były obchody 10-lecia niepodległości Gruzji zorganizowane w 1929 r. Władze radzieckie ostro zaprotestowały przeciw takim działaniom. Oprócz noty skierowanej do polskiego posła w Moskwie przeprowadzano antypolskie manifestacje przed gmachem konsulatu polskiego w Tyflisie. *Prowokacja bolszewicka*, „Kurier Warszawski”, 15 VI 1929, nr 162, dodatek poranny, s. 2.

⁶ Poselstwo polskie w Moskwie powstało na mocy art. XXIV traktatu ryskiego. Pierwszym polskim przedstawicielem dyplomatycznym, w randze charge d'affaires został T. Filipowicz. Złożył on 6 VIII 1921 r. na Kremlu swoje listy uwierzytelniające. Archiwum Akt Nowych (dalej cyt.: AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej cyt.: MSZ), sygn. 6739, Telegram T. Filipowicza do MSZ z 8 VIII 1921 r., s. 44.

⁷ Konsulat powstał na mocy konwencji konsularnej polsko-radzieckiej z 18 VII 1924 r. W zamian za otwarcie radzieckiej placówki w Wolnym Mieście Gdańsku, Polska otrzymała możliwość utworzenia swojego przedstawicielstwa w Tyflisie. W rzeczywistości konsulat rozpoczął swoją działalność w lutym 1927 r. AAN, MSZ, sygn. 10218, Raport konsula Z. Mostowskiego dla MSZ z listopada 1927 r., s. 64.

Podstawa źródłowa dotycząca tych zagadnień, znajdująca się w archiwach polskich, jest bardzo uboga. Podkreślić tutaj należy publikację Andrzeja Furiera⁸. Zawiera ona m.in. przedstawiony w całości raport z konsulatu w Tyflisie pt. „Kraj Zakaukaski w roku 1926”. Autor niniejszego artykułu oparł się także w znacznej mierze na materiale zebrany podczas kwerendy przeprowadzonej w Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Ze wspomnianych wyżej przyczyn, polskie poselstwo w Londynie otrzymywało, jak się wydaje, liczne raporty z konsulatu w Tyflisie.

Zakaukaska Socjalistyczna Federacyjna Republika Rad

Przed analizą właściwego zagadnienia należy odpowiedzieć na pytania: czym była Federacja Zakaukaska oraz jakie były wobec niej założenia ekonomiczne władz w Moskwie?

Ten swoisty twór polityczny składał się z trzech republik: Gruzji, Azerbejdżanu i Armenii. Ciekawy był sposób w jaki rozwiązano problem naczelnych władz. Każda z powyższych części miała swojego prezydenta a ponadto istniał urząd prezydenta Federacji. Zgodnie z taktyką Moskwy, aby nikogo nie faworyzować, opracowano specjalny model wyboru na to stanowisko. Każdy z prezydentów poszczególnych członów Federacji sprawował tę godność przez cztery miesiące w roku⁹. Wszystko to oczywiście miało charakter czysto symboliczny ponieważ ośrodkami decyzyjnym pozostawało kierownictwo partii w stolicy ZSRR.

Według Stanisława Patka, posła polskiego w Moskwie¹⁰, ludność Kaukazu, zwłaszcza na terenach odległych od miast, nie przestała marzyć o niezależności. Fakt ten determinował metody postępowania centrali w Moskwie wobec poszczególnych krajów członkowskich. Odczuwalne to było przede wszystkim w aspekcie polityki gospodarczej. Zdaniem Patka „Moskwa wie, że spokój na Zakaukaziu [...] trzeba sobie kupić”. Co było zatem osiã postępowania władz? Należało uzmysłowić poszczególnym społeczeństwom, że w ramach ZSRR były one w stanie osiągnąć więcej niż gdyby funkcjonowały samodzielnie. Poseł wyliczał, że Gruzja i Armenia dla rozwoju przemysłu potrzebowały elektryfikacji, nowoczesnych maszyn, lepszych środków komunikacji. W Azerbejdżanie niezbędne były inwestycje związane z unowocześnieniem urządzeń naftowych oraz irygacja pól. Patek konstatował: „Na to wszystko Sowietci z kasy głównej nie żałują”. Równie istotnym elementem, częstym w polityce radzieckiej, był wydźwięk propagandowy. Tyflis np. zachwycał wspaniałością i rozmachem nocnego oświetlenia. Patek z nieukrywanym podziwem stwierdzał, iż niewiele miast europejskich może poszczycić się podobnym osiągnięciem¹¹.

⁸ A. Furier, *Kraj Zakaukaski w relacjach dyplomatów II Rzeczypospolitej*, Poznań 1999.

⁹ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej cyt.: IPMS), Ambasada RP w Londynie (dalej cyt.: AL.), sygn. A 12P 11/1, Raport S. Patka dla ministra spraw zagranicznych z 10 XII 1927 r., s. 256.

¹⁰ S. Patek pełnił funkcję Posła Nadzwyczajnego i Ministra Pełnomocnego przy rządzie Związku Socjalistycznych Republik Rad w okresie: 10 XII 1926-31 XII 1932.

¹¹ IPMS, AL., sygn. A 12P 11/1, Raport S. Patka dla ministra spraw zagranicznych z 10 XII 1927 r., s. 257.

Władze radzieckie zawsze patrzyły na gospodarkę przez pryzmat polityki¹². Nie inaczej było w przypadku Zakaukazia. Stanowiła ona instrument w polityce wewnętrznej jak i zagranicznej. Obawy wywołane wzrastającymi nastrojami narodowymi powodowały wstrzymywanie inwestycji. Podobnie koniunktura międzynarodowa decydowała o przyznawaniu koncesji firmom zagranicznym. Wszystkie decyzje zapadały oczywiście na szczeblu centralnym w Moskwie. Niezmiennym pozostawało jedynie umacnianie przekonania w społeczeństwach kaukaskich, że tylko w ramach ZSRR mają one szansę na rzeczywisty rozwój ekonomiczny.

Przemysł Federacji Zakaukaskiej – pierwsze lata

Okres walk wewnętrznych (1918-1921) poważnie osłabił gospodarkę, która tak dobrze rozwijała się przed I wojną światową. Na dodatek nowe władze, wobec ogólnego kryzysu w ZSRR, nie były w stanie desygnować wystarczających środków na jej odbudowę i rozwój. Włodzimierz Łącki, radca handlowy poselstwa w Moskwie, podkreślał upadek zwłaszcza przemysłu naftowego (z głównym ośrodkiem w Baku). Stwierdzał on, iż Federacji nie stać było na zrealizowanie podstawowej potrzeby w tym zakresie – instalacji nowych wierceń. Tymczasem stare ulegały wyczerpaniu. Łącki szacował koszt każdej z tego rodzaju inwestycji na około 875 tys. rubli w złocie miesięcznie. Suma ta była olbrzymia, zwłaszcza jeśli porównamy to z wyliczeniami radzieckich ekonomistów co do rocznego narodowego dochodu np. RSFR¹³. Wahał się on, według różnych obliczeń, od 4 do 5 miliardów rubli w złocie rocznie (dane za rok 1922). Brakom finansowym towarzyszył niedobór odpowiednio wykształconych specjalistów¹⁴. Większość z dawnych inżynierów wyemigrowała z Kaukazu.

Wraz z postępującą stabilizacją całego ZSRR, zarówno pod względem międzynarodowym jak i wewnętrznym, zaczęły się pojawiać także na Kaukazie symptomy poprawy życia gospodarczego. Zostało to odnotowane przez polskich dyplomatów. Przy czym obserwowany wzrost produkcji miał miejsce w tych gałęziach przemysłu, które nie wymagały nakładów inwestycyjnych. I tak np. wydobywanie rudy manganu w roku 1923 (główny ośrodek w Cztiaturze) było niemal trzykrotnie większe niż w 1919 (1919 – 3 900 000 pudów¹⁵, 1923 – 11 344 000 pudów¹⁶). Tam jednak gdzie potrzebne były nowe technologie, a zatem i duże pieniądze, uwidaczniała się tendencja spadkowa. Przykład stanowiła produkcja ropy. W roku 1921 wahała się ona w granicach 87 531 000 pudów, w 1922 – 102 073 000, jednakże w 1923 już

¹² Fakt ten podkreślała publicystyka polska. „Kurier Warszawski” pisał: „[...] na przywóz i wywóz trzeba mieć zezwolenie rządu (radzieckiego-M.K.). Rząd zaś kierując się np. względami politycznymi może takiego pozwolenia czyli licencji nie udzielić. [...] bolszewicy [...] nabywają towary w kraju, na jakim im w danej koniunkturze politycznej zależy. Posuwają się tu tak daleko, że często kupują rzeczy zgoła niepotrzebne, luksusowe, aby w ten zamaskowany sposób zjednać sobie dla swych celów politycznych potrzebne im w danym kraju wpływowe osoby.” Wywóz do Rosji, „Kurier Warszawski”, 12 XI 1925, nr 316, wydanie wieczorne, s. 18.

¹³ RSFR – Rosyjska Socjalistyczna Federacyjna Republika Rad, później część składowa ZSRR.

¹⁴ AAN, Ambasada RP w Waszyngtonie, sygn. 201, Raport W. Łąckiego dla ministerstwa przemysłu i handlu z 24 XII 1922 r., s. 74.

¹⁵ Pud – jednostka wagi w Rosji, stosowana od XII wieku do roku 1924. 1 pud = 16,38 kg.

¹⁶ Było to odpowiednio 63 822 ton i 185 814 ton

tylko 19 700 000.¹⁷ Nieznaczny wzrost miał miejsce w roku 1924 – 21 379 000 pudów¹⁸.

Rozwój przemysłu był priorytetem dla władz moskiewskich. Wiązał się bowiem bezpośrednio z określonymi celami politycznymi. Poseł Stanisław Kętrzyński¹⁹ zauważał, że uprzemysłowienie, zwłaszcza na Kaukazie, miało nieść za sobą zwiększenie warstwy robotniczej. W założeniach zaś grupa ta powinna była wzmocnić bazę społeczną rządzących. Rosły zatem szeregi partii – w samej tylko Gruzji w 1924 r. liczyła ona 41 tys. członków (w 1921 – 26 tys.)²⁰.

Okres 1924–26 charakteryzował się nieznaczną lecz systematyczną poprawą kondycji przemysłu Federacji Zakaukaskiej. Czynnikiem hamującym rozwój był wciąż brak nakładów finansowych. W kluczowej dla gospodarki Kaukazu dziedzinie – wydobywaniu ropy naftowej – nadal korzystano z dawnych pokładów (głównie Półwysep Apszeroński, w mniejszym stopniu okręg saljano-szyrwański). Jedynie w Gurji podjęto próby eksploatacji nowych złóż. W roku budżetowym 1924/1925 wyprodukowano 4 750 000 t ropy, w 1925/1926 już 5 670 000 t (w roku 1920/1921 produkcja wynosiła 2 428 000 t). Podobny trend widoczny był także w dziedzinie wytworzenia gazu ziemnego. O ile w roku 1920/1921 ilość otrzymanego gazu wynosiła 29 000 ton, to już w 1924/1925 roku było to 84 000 t, a w 1925/1926 – 150 000 t²¹.

Osiągnięte wskaźniki pozwoliły na podniesienie poziomu eksportu przetworów naftowych. W roku 1924/1925 wywieziono 911 896 t tego rodzaju surowców, w 1925/1926 – 974 075 t. Na powyższą ilość składały się: benzyna – 92 244 t, nafta – 289 920 t, oleje – 172 933 ton, mazut i ropa – 304 313 t, inne produkty – 114 660 tn. Największymi odbiorcami były Stany Zjednoczone, Wielka Brytania oraz Niemcy. Główne miejsce przeładunkowe, podobnie jak przed I wojną światową, stanowił port w Batumie²².

Nieco w tyle pozostała eksploatacja węgla. Jednakże i tutaj w omawianym okresie nastąpił wzrost. Związane to było poniekąd z faktem, że władze dążyły do zastąpienia ropy, stosowanej jako środek napędowy dla kolejach zakaukaskich, właśnie węglem. Ograniczony zasób środków pieniężnych sprawiał, że wykorzystywano jedynie pokłady w Tkibuli (w 1925/1926 r. – wydobyte wynosiło 85 200 ton, dla lat wcześniejszych brak danych)²³.

Oprócz wspomianej wcześniej rudy manganu na Kaukazie wykorzystywano także, chociaż w znacznie mniejszym stopniu, złoża rudy żelaza, miedzi oraz ołowiu. Rudę żelaza wydobywano w Czatachi (położonej 75 km od Tyflisu). Kopalnia została tam ponownie uruchomiona w 1923 r. Jej wydajność w roku 1924 wynosiła 324 600 pudów rudy²⁴. Natomiast pokłady rudy miedzi znajdowały się głównie

¹⁷ Odpowiednio: 1 433 758 ton, 1 671 956 ton, 322 686 ton.

¹⁸ AAN, MSZ, sygn. 6676, Raport St. Kętrzyńskiego dla MSZ z 5 VI 1925, s. 184, [21 379 000 pudów = 350 189 ton].

¹⁹ Pełnił on swoją funkcję w okresie 20 XII 1924–10 XII 1926.

²⁰ AAN, MSZ, sygn. 6676, Raport St. Kętrzyńskiego dla MSZ z 5 VI 1925 r., s. 182.

²¹ *Kraj Zakaukaski w roku 1926*, [w] A. Furier, *Kraj Zakaukaski...*, s. 77–78

²² Tamże, s. 78–79.

²³ Tamże, s. 81.

²⁴ Tamże, s. 82, [324 600 pudów = 5 317 ton].

na terenie Armenii i Azerbejdżanu. W latach 1918-1922 przemysł miedziany faktycznie przestał tam istnieć. Większość kopalń została zalana wodą. Dopiero w 1924 r. władze przystąpiły do odbudowy tej gałęzi produkcji. Jej centrum znajdowało się w okolicach Ałlawerdy (Armenia) oraz miasta Kedabek (Azerbejdżan). Roczne wydobycie (1925/1926) kształtowało się na poziomie około 9 270 ton. Wynik ten nie odbiegał znacznie od lat przedwojennych (w 1913 r. – 10 300 ton)²⁵. Zupełnie marginalny charakter miała ruda ołowiu. Wydobywana była ona w Gruzji (w powiatach: leczchumskim, kutaiskim, szaropańskim) i Azerbejdżanie (powiat gandzyski). Roczna jej ilość wynosiła w 1924/1925 r. – 1000 ton, 1925/1926 – 1 245 ton (dla porównania w 1913 r. – 1 850 ton)²⁶.

Znacznie mniejszą rolę odgrywał na Kaukazie przemysł lekki. Władze, co nie mogło zresztą dziwić biorąc pod uwagę zasobność kraju w bogactwa naturalne, poświęcały tej części gospodarki dużo mniej czasu. W fazie organizacyjnej pozostawał nadal przemysł włókienniczy. Występowały jednakże i tutaj pewne oznaki ożywienia. Wiązało się to z rosnącym arealem uprawy bawełny. Obszar zajęty pod plantacje tej rośliny wynosił w 1924 r. 72 000 dziesięcin²⁷ (w 1923 – 23 000) w samej tylko Gruzji, w Armenii zaś – 15 000 (w 1923 r. – 4 000). W 1924 r. władze planowały wprowadzenie uprawy także w Azerbejdżanie²⁸. Głównym bodźcem do zwiększenia powierzchni była bowiem konieczność ograniczenia importu tego surowca z zagranicy. Władzom chodziło tutaj zarówno o aspekt ekonomiczny – wysokie ceny, jak i propagandowy – wywołanie się z zależności od dostawców obcych²⁹. Z funkcjonujących w tamtym czasie fabryk tekstylnych wyróżniała się rozmiarami fabryka im. Lenina w Baku (posiadała 32 000 wrzecion i 1 150 warsztatów tkackich), zakład przedziałno-tkacki w Leninakanie (20 000 wrzecion i 1000 warsztatów) oraz placówka w Gandży (brak danych liczbowych)³⁰.

Podsumowując pierwszy okres istnienia Federacji należy stwierdzić, że mimo początkowych trudności i ograniczeń finansowych przemysł kaukaski podnosił się z upadku. Czasem też w swoich osiągnięciach nie tylko wyrównywał ale także przekraczał poziom produkcji z lat przedwojennych. Czym było to spowodowane? Przede wszystkim Kaukaz zdołał uniknąć tzw. komunizmu wojennego. Ponadto Nowa Polityka Ekonomiczna (NEP) przywracająca mechanizmy rynkowe pozwoliła względnie szybko odbudować równowagę gospodarczą tego rejonu.

Analizując wyniki gospodarki Federacji Zakaukaskiej nie można pominąć także negatywnego wpływu, jaki wywierał na nie brak stabilizacji politycznej. W początkowym stadium istnienia państwa dominacja radziecka w wielu regionach

²⁵ Tamże, s. 86.

²⁶ Tamże, s. 88.

²⁷ Dziesięcina – jednostka miary powierzchni rolnej w Rosji. 1 dziesięcina skarbową = 1,0925 ha.

²⁸ AAN, MSZ, sygn. 6676, Raport St. Kętrzyńskiego dla ministerstwa spraw zagranicznych z 5 VI 1924 r., s. 184.

²⁹ *Kraj Zakaukaski w roku 1926...*, s. 68. Produkcja bawełny w pudach w Federacji Zakaukaskiej kształtowała się w kolejnych latach następująco: 1923/1924 – 246 500 (4037 ton), 1924/1925 – 1 156 842 (18 950 ton), 1925/1926 – 1 366 570 (22 384 ton). Przy czym wyniki te znacznie odbiegały od poziomu przedwojennego, (1913 r. – 15 000 000 pudów, 245 700 ton).

³⁰ Tamże, s. 94.

miała charakter jedynie formalny. Do porządku dziennego należały walki tamtejszego CzeKa³¹ z powstańcami – przeciwnikami nowych władz. Ruch opozycyjny był tak silny, że w 1923 r. w regularnych walkach zginął np. szef tyfliskich służb bezpieczeństwa Aristow³². Powszechnym zjawiskiem stały się napady na radzieckie transporty surowców, idące łądem lub znajdujące się w portach czarnomorskich³³. Jeszcze w 1925 r. OGPU³⁴ ostrzegало (marzec 1925 r.) o wzmożonym zagrożeniu „kontrewolucyjnym”, podając, że udało się zlikwidować w samej tylko dolinie Kubania 18 oddziałów partyzanckich (od początku roku), a 11 w obszarze rzeki Terrek³⁵.

Nadal jednak pozostawał problem nie wprowadzonych nowoczesnych inwestycji czy technologii. Od tych głównie czynników uzależniony był stan produkcji i zdolność do konkurencji z innymi ośrodkami światowymi. Problemami tymi zajęto się w kolejnych latach. Sprzyjać temu zaczęła nowa koniunktura polityczna.

Przemysł Zakaukazia – druga połowa lat 20-tych

Związek Radziecki w 2 połowie lat 20 -tych wkroczył w nową fazę swojego istnienia. Stanowiło to efekt umacniania się pozycji Józefa Stalina w kierownictwie partyjnym. Naturalną konsekwencją tych wydarzeń było przyjęcie nowych koncepcji ekonomicznych. Stalin uważał, iż dobiegł końca okres odbudowy przemysłu. Należało zatem podjąć wysiłek uniezależnienia się od krajów kapitalistycznych. Drogą do tego celu miała być, prowadzona w niespotykanym tempie, industrializacja. Tezy te zostały oficjalnie sformułowane na XV Zjeździe WKP(b)³⁶ w grudniu 1927 r. Podjęto tam decyzję o rozpoczęciu prac nad przygotowaniem pierwszego, długofalowego programu gospodarczego obejmującego gospodarkę całego państwa.

Konsekwencje tych decyzji widoczne były także na Kaukazie. Masowe, gigantyczne inwestycje przemysłowe miały stać się priorytetem władz. Wszystkie te poczynania śledzili, w miarę możliwości, polscy dyplomaci.

Dowodem zwiększających się wydatków na przemysł był, zdaniem konsula w Tyflisie Zygmunta Mostowskiego³⁷, budżet Federacji uchwalony na lata 1926/1927. Mostowski pisał: „budżet na rok 1926/7 uwzględnia w stopniu bardzo znaczącym przyszłe uprzemysłowienie kraju, które ZSRR forsownie chce przeprowadzić”. Planowano bowiem przeznaczyć 17% ogólnej kwoty wydatków (ta wynosiła 87 000 000 rb) na sam tylko przemysł ciężki. Stanowiło to sumę o wiele większą niż w poprzednich latach. Ponadto aż 7,6% poświęcano na elektryfikację. Zwłaszcza

³¹ Ogólnorosyjska Komisja Nadzwyczajna do Walki z Kontrewolucją i Sabotażem.

³² Zamordowanie szefa Czerezwyczyjki, „Kurier Warszawski”, 24 VII 1923, nr 203, wyd. wieczorne, s. 8.

³³ Na wewnętrznych frontach sowieckich, „Kurier Warszawski”, 4 I 1924, nr 4, wyd. wieczorne, s. 10.

³⁴ Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny.

³⁵ Ruch powstańczy na Kaukazie, „Kurier Warszawski”, 9 III 1925, nr 68, wyd. wieczorne, s. 13. Polska prasa dosyć obficie, często też w dramatycznym tonie, informowała o wypadkach powstańczych na Kaukazie. Por. np.: L. Piątkowski, *Gruzja w publicystyce polskiej lat 20-tych XX w.*, „Pro Georgia”, t V, Warszawa 1996, s. 57-62.

³⁶ Ogólnozwiązkowa Partia Komunistyczna (bolszewicy).

³⁷ Zygmunt Mostowski był pierwszym konsulem polskim w Tyflisie. Zob. więcej: *Polski Słownik Biograficzny* (PSB), t. XXII, Wrocław 1977, s. 79.

cza ten punkt zwrócił uwagę dyplomaty. Wiązał się z nim pierwszy, wielki plan inwestycyjny Federacji. Władze zakaukaskie chciały pokryć cały kraj szeregiem hydrostacji tak by w ten sposób uzyskać tanią energię elektryczną³⁸. Dodatkowo przekazywano z budżetu środki na rozbudowę istniejących już fabryk tkackich w Gandży i Leninakanie oraz utworzenie nowej w Tyflisie. Mostowski konstatawał, iż proces uprzemysłowienia Kaukazu posiadał, poza celami ekonomicznymi, także podłoże polityczne. Z jednej strony chodziło o wzrost zależności lokalnego rządu od centrali w Moskwie (budżet był bilansowany dotacją moskiewską - dochody szacowano na 72 900 000 rb, co oznaczało deficyt w wysokości 14 100 000 rb). Drugi cel dotyczył, wskazywanego już wcześniej, zwiększenia liczby robotników prowadzącego do umocnienia wpływów partii w społeczeństwie³⁹.

Kluczowym przedsięwzięciem tamtego okresu, związanym z obroną taktyką wzmoczonej ekspansji na rynki zagraniczne, była budowa 10 -calowego rurociągu Baku-Batum. Ze względu na rolę tego surowca dla gospodarki kraju (eksport), do opracowywania odnośnego projektu przystąpiono już w 1924 r. Prace nad jego realizacją opóźniły się jednakże z powodów finansowych. Dlatego też dopiero wiosną 1926 r. przyjęto ostateczny plan działania autorstwa inż. A. W. Bugłakowa a pod koniec roku rozpoczęto jego wdrażanie w życie. 13 lutego 1929 r. uruchomiono pierwszy odcinek długości 221 km Batum-Chaszuri. Całość miała mieć 822 km. Uroczyste zakończenie inwestycji odbyło się na początku 1930 r. Przepompowywanie zaczęło się 14 lutego w obecności Prezesa Zakaukaskiego CIK a⁴⁰ Micha Cchakaja. Rurociąg, jak na owe czasy, był bardzo nowoczesny. Wzdłuż jego linii utworzono 13 stacji do przesyłania ropy. Każda posiadała własny spalinowy agregator (motory systemu Diesla) o sile 360 HP⁴¹. Dzięki takiemu rozwiązaniu technicznemu czas przesyłania surowca między Baku a Batumi wynosił tylko 197 godzin i był 3,5 razy tańszy od przewozu kolejowego w cysternach. Mostowski stwierdzał: „Rurociąg powstały trzeba uważać za jedną z najdonioślejszych zdobyczy przemysłu ZSRR”⁴².

Władze ze szczególną troską traktowały porty kaukaskie – tą drogą eksportowano przecież większość towarów pochodzących z Federacji. Konsul Mostowski podkreślał w swoich raportach zwłaszcza rozbudowę Batumu. Port ten był najgłębszy ze wszystkich ośrodków. Jego głębokość dochodziła do 32 stóp⁴³. Został zaopatrzony w urządzenia umożliwiające załadunek przetworów naftowych jednocześnie na 4 statki. Oprócz tego, dzięki renowacji starszych maszyn, istniało 8 innych stanowisk dla okrętów transportowych. Ponadto port został wyposażony w 2 dźwigi pływające. Jeden mógł przenosić ciężar o masie 50, drugi – 8 t⁴⁴. Swym potencjałem

³⁸ W 1922 r. zaczęto co prawda budować Zemo-Awczalską Elektro-Hydrostację (tzw. ZAGES), ale finalizacja przedsięwzięcia przeciągała się ze względu na nieudolność lokalnych inżynierów.

³⁹ IPMS, AL., sygn. A 12P 11/3, Raport Z. Mostowskiego dla MSZ z 5 III 1927 r., s. 129-130.

⁴⁰ Centralny Komitet Wykonawczy.

⁴¹ HP - jednostka mocy. 1 HP=1 KM (koń mechaniczny).

⁴² IPMS, AL., sygn. A 12P 22/3, Raport Z. Mostowskiego dla MSZ z 27 II 1930 r., s. 32-35.

⁴³ Stopa-jednostka długości. 1 stopa=0,288 m.

⁴⁴ IMPS, AL., sygn. A 12P 11/3, Raport Z. Mostowskiego dla MSZ z 30 V 1927 r., s. 239-240.

niewiele ustępował mu port w Poti. W 1927 r. został on pogłębiony do poziomu 29 stóp. W jednym czasie był w stanie obsługiwać 10 statków. W odróżnieniu od Batumu, został zaopatrzony w sprzęt pozwalający na przeładunek rudy manganowej z pociągów na statki. Mniejsze znaczenie miał natomiast Suchum. Jego głębokość, w zależności od miejsca, wahała się tylko w granicach 4-8 stóp. Nie posiadał przystani dla statków, dlatego te musiały się zatrzymywać 300 do 500 m. od brzegu. Ale i tutaj poczyniono pewne innowacje. Już w 1926 r. zaczęły się tam prace nad budową 5 składów portowych, w tymże też roku zostały ukończone. Porównując obrót towarów we wszystkich tych trzech ośrodkach, Batum i Poti osiągały podobne wyniki (około 5 700 000 t, co i tak dalekie było od stanu przedwojennego – w obu przypadkach mniej o około 50%). Jeżeli chodziło zaś o Suchum – kształtowało się to na poziomie 40 700 (przed wojną – 500 000 t). Tłumacząc te dane konsul stwierdzał, że mimo dokonywanych inwestycji, główną bolączką portów był wciąż brak odpowiednich przystani. Te wprawdzie istniały, ale były drewniane i nadal stanowiły własność prywatną⁴⁵.

Władze postanowiły zająć się również problemem związanym z wydobyciem węgla. Ośrodek w Tkibuli nie zaspokajał potrzeb kraju ani ambicji rządzących. Tym bardziej, że surowiec stamtąd pochodzący nie nadawał się do koksowania⁴⁶. W swoim składzie zawierał od 5 do 28% popiołu i aż do 2% siarki. W niewielkim stopniu służył zatem do celów przemysłowych (nie mógł być przeznaczony na eksport i wykorzystywano go głównie jako opał). Remedium na ten stan miały być, dotychczas nie eksploatowane, złoża w Tkwarczeli. Sytuację utrudniał brak komunikacji z powyższą miejscowością oraz tamtejszy klimat cechujący się wysoką wilgotnością. Już w 1920 r. pokłady zostały wydzierżawione włoskiemu towarzystwu „Ilwa”. Nie zdążyło ono jednak podjąć prac gdyż nowe władze radzieckie wycofały się z umowy. W 1925 r. idea odżyła na nowo a w styczniu 1927 r. Rada Komisarzy Ludowych Gruzji zorganizowała specjalną komisję dla zbadania całej sprawy. Konsulat w Tyflisie donosił, że latem 1927 r. wysłana została do Tkwarczeli próbna ekspedycja. Dokonano wydobycia 10 000 pudów węgla⁴⁷. Eksperci gruzińscy podkreślali podobieństwo tkwarczelskiego węgla do tego z kopalń donieckich. Zwracali także uwagę na fakt, że ta gałąź przemysłu nie wymagała dużych nakładów na maszyny podziemne oraz że ośrodek znajdował się blisko portów⁴⁸. Dodać w tym miejscu należy, iż w omawianym okresie nie rozpoczęto w Tkwarczeli prac na skale przemysłową – prawdopodobnie zabrakło środków. Dopiero w latach 30-tych XX w. nastąpiły zmiany. Pierwszy wagon wyjechał z kopalni w kwietniu 1934 r. Roczną produkcję planowano na około milion ton.

Chcąc zwiększyć wydobycie rudy żelaza rząd Federacji zdecydował się na użytkowanie pokładów w okręgu daszkieszańskim, wcześniej szczegółowo sprawdzonych. Ogólny zapas tego surowca obliczany był na 13 000 000 t. W planach

⁴⁵ Tamże, s. 241.

⁴⁶ Koksowanie – przerabianie węgla kamiennego na koks.

⁴⁷ Ok. 164 tony.

⁴⁸ IMPS, Al., sygn. A 12P 14/2, Raport wicekonsula A. Wdziekanowskiego dla MSZ z 31 XII 1927r, s. 41-43.

znajdowała się także budowa olbrzymiej huty. Brak wystarczających rezerw finansowych ograniczył jednakże zamiary władz.⁴⁹

Zupełnie nowego znaczenia nabierała kwestia związana z rudą manganu. Łączyło się to z projektem uruchomienia w Kraju Zakaukaskim wyrobu ferromanganu, bardzo poszukiwanego na rynkach światowych. Już 16 kwietnia 1924 r. została powołana Komisja Ferromanganowa przy Radzie Komisarzy Ludowych Gruzji. Stwierdziła ona, że wobec możliwości uzyskiwania w Federacji taniej energii elektrycznej (ZAGES, uruchomiony w czerwcu 1927 r. oraz wspomniany wcześniej plan budowy innych hydroelektrowni⁵⁰), bliskości zasobów rudy żelaza i manganu istnieją dogodne warunki dla rozwoju tej części przemysłu metalurgicznego⁵¹. Faktycznie, wobec utworzenia w 1928 r. Cziaturskiego Trustu Manganowego, przystąpiono do produkcji ferromanganu.

Analizując rozwój inwestycji w przemyśle kaukaskim warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną. Była ona pośrednio tylko związana z omawianymi zagadnieniami chociaż władze podkreślały jej rolę także dla rozwoju gospodarki. Chodziło o uruchomienie 4 V 1929 r. pierwszej linii lotniczej pasażersko-pocztowej z Moskwy do Baku. Miała ona m.in. ułatwić kontakt zagranicznych przedsiębiorców z Federacją Zakaukaską. Trudno jednak w tym miejscu nie zgodzić się z opinią pracowników konsulatu w Tyflisie. Sądzone, że nowa linia umocni przede wszystkim związki polityczne Kaukazu z Moskwą. Umożliwiała bowiem szybkie przybywanie na tamtejszy teren przedstawicieli władz centralnych. Lokalna prasa nie ukrywała również faktu, iż przedsięwzięcie stanowiło początek tworzenia bazy operacyjnej dla radzieckiej floty powietrznej⁵².

Jakie były efekty przeprowadzanych w Federacji Zakaukaskiej inwestycji przemysłowych? Najlepiej zilustrują to dane liczbowe, przy czym w raportach Konsulatu z tego okresu nie ma powyższych zestawień⁵³. Z późniejszych natomiast, (lata 30-te XX w.) wynikało, iż w 1928/1929 przerobiono w rafineriach około 6 400 000 ton ropy (w 1913 ponad 4 500 000). Produkcja miedzi pod koniec lat 20-tych kształtowała się na poziomie 3 000 000 t. Eksport rudy żelaza w 1928 r. wyniósł 160 000

⁴⁹ Tamże, s. 45-46.

⁵⁰ W latach 1927-29 oddano do eksploatacji hydroelektrownie Szowską, Onską, Abaszdzką. Rozpoczęto także budowę hydroelektrowni Riońskiej.

⁵¹ IMPS, AI., A 12P 14/2, Raport wicekonsula A. Wdziekanowskiego..., s. 46.

⁵² Całość linii wyglądała następująco: Moskwa-Orzeł-Charków-Rostów-Tichorieckaja-Soczi-Suchum-Kutais-Tyflis-Baku-Pehlewi-Teheran. Główną przeszkodą w jej uruchomieniu był problem związany z wybudowaniem na trasie lotnisk i punktów lądowania samolotów (głównie w zachodniej Gruzji -góry). Umieszczono na nich obserwatoria zajmujące się badaniem warunków atmosferycznych. Ponadto wszystkie punkty postojowe zostały połączone ze sobą osobnym kablem telefonicznym. IMPS, AI., A 12P 17/1, Raport S. Stebłowskiego dla MSZ z 1 VIII 1929 r., s. 161-164.

⁵³ Konsul Mostowski przedstawiał jedynie ogólne dane całościowe dotyczące np. eksportu czy importu. Nie wprowadzał przy tym podziału np. na produkty przemysłowe i rolne. Autor dotarł zresztą tylko do dwóch tego rodzaju raportów ekonomicznych. Pierwszy obejmował 3 ostatnie miesiące 1926 r., drugi - rok budżetowy 1926/1927. IMPS, AI., sygn. 12P 11/3, Raport Z. Mostowskiego dla MSZ z 5 III 1927 r., s. 126-128; tamże, Raport Z. Mostowskiego dla MSZ z 29 III 1927 r., s. 161-164.

ton, na początku lat 30-tych osiągnął pułap ponad 400 000, t zaś ropy przekroczył 4 000 000 t⁵⁴.

Pisząc o przemyśle w Federacji nie można pominąć jeszcze jednego elementu, charakterystycznego dla całego ZSRR – tzw. koncesji (licencji) gospodarczych. Udzielane były one firmom zagranicznym. Zaznaczyć jednak należy, że stopniowo, w miarę realizacji pierwszego planu pięcioletniego, zmniejszał się udział tego rodzaju wytwórczości w globalnym produkcie brutto Zakaukazia. Zjawisko walki z własnością pozapaństwową nie odbiegało zresztą od tego co działo się w skali całego Związku Radzieckiego.

Największa koncesja w Federacji dotyczyła prawa eksploatacji manganu w Ciaturze. Negocjacje o jej zawarcie toczyły się w Moskwie w 1925 r. Brali w nich udział przemysłowcy amerykańscy i niemieccy. Pod względem politycznym (ZSRR zabiegał o kredyty amerykańskie oraz uznanie *de jure*) jak i gospodarczym, bardziej korzystna dla rządu okazała się propozycja amerykańskiej Grupy Harrimana. Umowa została zawarta 12 VI 1925 r na okres 20 lat. Amerykanie zadeklarowali, w zamian za korzystanie ze złóż manganu, olbrzymie inwestycje. Obiecali przebudowę wąskotorowej kolei Szaropań-Cziatura długości 40 km., sprowadzenie nowoczesnych urządzeń przeładunkowych dla portu Poti. Ponadto mieli unowocześnić maszyny w kopalniach oraz wybudować domy dla robotników⁵⁵.

Do marca 1927 r. (w czerwcu upływały terminy realizacji zobowiązań) firma nie dokonała żadnych ulepszeń technicznych w kopalniach. Przywieziono jedynie kilka maszyn do wydobycia rudy. W fazie budowy znajdowały się dopiero dwa domy dla robotników (ukończono jedynie lokal dla biura). Produkcja nie miała charakteru planowego a od wiosny 1926 r. zaczęła wyraźnie spadać (w 1925/1926 r. ruda niemytą -757 300 t, ruda myta -462 000 t, gdy koncern zobowiązywał się np. do utrzymania wyniku 800 000 t rudy niemytnej). Miesięcznie czynnych było przeciętnie tylko 26 kopalń, co stanowiło znacznie mniejszą liczbę niż w okresie przed-koncesyjnym (w 1923 r. pracowało 303). Jakie były przyczyny fiaska amerykańskiego przedsięwzięcia? Konsul Mostowski wyliczał najważniejsze. Główny problem stanowiły, znacznie większe niż przewidywano, koszty produkcji (konsekwencja słabej znajomości specyfiki kraju). Przede wszystkim chodziło o małą wydajność pracy robotników (często niewykwalifikowanych). Stan kopalń okazał się znacznie gorszy niż zakładano (niedostateczna wentylacja spowodowała, że np. w 1926 r. zamknięto kilka obiektów, gdyż duża ilość wody w szybach zwiększała wilgotność utrudniając pracę). Władze żądały ogromnych opłat za przeładunek rudy na statki. Bardzo niekorzystna dla Harrimana była umowa zbiorowa, jaką firma musiała zawrzeć ze swoimi kaukaskimi pracownikami (dotyczyła ona zresztą, co w warunkach zachodnich nie miało miejsca, nie tylko robotników bezpośrednio zatrudnionych przez koncern ale także tych pracujących w innych przedsiębiorstwach będą-

⁵⁴ Zob.: *Stan gospodarczy Zakaukazia i jego znaczenie dla ZSRR. Referat wygłoszony przez p. Konsula Kłopotowskiego na Zjeździe Konsularnym w Moskwie dn. 23 X 1934*, [w] A. Furier, *Kraj Zakaukaski...*, s. 134 nn.

⁵⁵ IMPS, AL., sygn. A12 P11/3, Raport Z. Mostowskiego dla MSZ z 5 III 1927 r., s. 120.

cych jedynie podwykonawcą dla Harrimana)⁵⁶. Ponadto robotnicy stale domagali się podniesienia poziomu płac oraz zmniejszenia dziennej normy produkcji⁵⁷.

W tej sytuacji nie mógł dziwić fakt, że przedstawiciele firmy dążyli do zmiany warunków koncesji. Władze moskiewskie zgodziły się (marzec 1928 r.) na pewne ustępstwa (zmniejszono m.in. socjalne uprawnienia pracowników, odstąpiono od konieczności przebudowy kolei Szaropań-Cziatura w zamian za 2 mln. dolarów). Jak wynikało z rozmowy pracownika polskiego poselstwa Henryka Zaniewskiego⁵⁸ z przedstawicielem delegacji firmy, J. Roberts'em, głównym motywem powyższych kroków była obawa Moskwy o zmniejszenie zainteresowania kapitału amerykańskiego rynkiem radzieckim⁵⁹. Stało by się tak z pewnością w przypadku całkowitego niepowodzenia inwestycji⁶⁰.

Obok Harrimana w Federacji działała jeszcze tylko jedna zagraniczna firma – Włosko-Belgijskie Towarzystwo Górniczo-Przemysłowe⁶¹. Jednakże skala prowadzonych przez nią działań była nieporównywalnie mniejsza. Stąd też przedsięwzięcie to miało raczej charakter propagandy (dowód zainteresowania obcego kapitału rynkiem kaukaskim) niż gospodarczy.

Rola polskich placówek dyplomatycznych w ZSRR w inspirowaniu polsko-kaukaskiej współpracy gospodarczej

Poselstwo w Moskwie, w początkowym okresie funkcjonowania, nie podejmowało żadnych działań w kierunku nawiązania ekonomicznej współpracy polsko-kaukaskiej. Traktat pokojowy w Rydze, co już zostało wspomniane, nie obejmował Kraju Zakaukaskiego⁶². Obszar ten był zatem wyłączony z kompetencji pracy poselstwa. Ponadto w ówczesnym czasie problemy związane z realizacją uzgodnień rybskich, zatargi graniczne, sprawa opcji obywateli polskich z Rosji radzieckiej stanowiły zasadniczą treść pracy placówki. Nie było mowy także o tworzeniu ekspozytu-

⁵⁶ Koncern amerykański miał gwarantować stały poziom warunków pracy, 4 –tygodniowe urlopy, opiekę szpitalną. Do momentu wybudowania domów dla robotników, powinien był płacić im miesięczny dodatek na wynajem lokalu. Ponadto opłacał domy wczasowe dla całego personelu.

⁵⁷ IMPS, AL., sygn. A 12 P11/3, Raport Z. Mostowskiego dla MSZ z 5 III 1927 r., s. 123-126.

⁵⁸ H. Zaniewski był sekretarzem poselstwa II klasy. Został przydzielony do pracy na placówce z dn. 1 II 1927 r. AAN, MSZ, sygn. 194 d, „Dziennik Urzędowy”, 10 III 1927, nr 2, s. 30.

⁵⁹ IMPS, AL., sygn. A12 P11/1, Raport H. Zaniewskiego dla MSZ z III 1928 r., s. 89.

⁶⁰ Pod koniec lat 20-tych XX w. ZSRR stałe zabiegał o kredyty amerykańskie. Wynikało to z trudnej sytuacji ekonomicznej kraju. Ponadto zaś władze w Moskwie zdawały sobie sprawę, że Niemcy – jedyny ówczesny dostawca kapitałów dla ZSRR – nie były w stanie samodzielnie finansować realizowanych w tamtym czasie przedsięwzięć radzieckich. Jednakże koła dyplomatyczne amerykańskie sceptycznie odnosiły się do takich propozycji. Zwłaszcza Frank Kellog (sekretarz stanu w latach 1925-1929) oponował, argumentując swój sprzeciw prowadzoną przez ZSRR propagandą komunistyczną w USA. Obrady IV kongresu Kominternu (Międzynarodówka Komunistyczna) dotyczyły właśnie takiej akcji. AAN, MSZ, sygn. 6, Raport S. Patka dla ministra spraw zagranicznych z 15 X 1928 r., s. 13-20.

⁶¹ IMPS, AL., sygn. A12 P11/3, Raport Z. Mostowskiego dla MSZ z 5 III 1927 r., s. 132.

⁶² Wszelkie próby rozmów na temat republik kaukaskich kwitowane były w Ludowym Komisariacie Spraw Zagranicznych stwierdzeniem o braku jakiegokolwiek płaszczyzny porozumienia w tej kwestii. Tłumaczono, że wynika to z uzgodnień traktatu ryskiego (nie objęcia jego zasięgiem terytorium Kaukazu). AAN, Ambasada w Berlinie, sygn. 262, Raport Z. Stefańskiego dla MSZ z 27 VI 1922 r., s. 39.

ry dyplomatycznej poselstwa czy też konsulatu na Kaukazie, zwłaszcza w sytuacji gdy byt samego poselstwa był niepewny⁶³.

Szansa na zmianę tego stanu rzeczy pojawiła się w II połowie 1923 r. Wtedy to polski minister spraw zagranicznych Marian Seyda rozpoczął ryzykowną grę ze stroną radziecką w sprawie notyfikacji powstania ZSRR. Jednym z warunków uznania Związku Radzieckiego przez Polskę miała być zgoda Moskwy na utworzenie w Tyflisie polskiego konsulatu. Jednakże, w wyniku nieudolności Seydy, okazja ta została zaprzepaszczona⁶⁴. Jego następca, Roman Dmowski (od 27 X 1923 r.), tłumaczył na posiedzeniu sejmowej komisji spraw zagranicznych rezygnację z tego postulatu następująco: „sprawa ta pod względem ekonomicznym nie jest jeszcze dla nas tak pilna”⁶⁵. Założenia endecji co do polityki zagranicznej odbiegały znacznie od wcześniej przyjętych. Politycy tego ugrupowania kładli nacisk głównie na zagrożenie niemieckie, nie orientując się dokładnie w sprawach wschodnich.

Dopiero polsko-radziecka konwencja konsularna, podpisana 18 lipca 1924 r. (obejmująca zasięgiem całe terytorium ZSRR), otworzyła drogę dla powstania konsulatu w Tyflisie⁶⁶. Od tej pory, zarówno poselstwo w Moskwie jak i potem konsulat mogły podejmować pewne kroki w celu ożywienia wymiany gospodarczej polsko-kaukaskiej.

Jednak poseł Stanisław Kętrzyński sceptycznie odnosił się do tego zagadnienia. Stwierdzał wprawdzie, że polskie firmy mogłyby eksportować do Federacji kosmetyki czy galanterię, ale odległość geograficzna sprawiała, jego zdaniem, iż byłoby to mało opłacalne. Poza tym, podkreślał poseł, Kaukaz nie oferował niczego atrakcyjnego w zamian dla Polski⁶⁷. Trudno było zresztą wymagać większej aktywności od człowieka, który np. unikał kontaktów z Georgijem Cziczerinem⁶⁸ (a spotkania tego typu należały do najważniejszych reprezentacyjnych obowiązków posła), tłumacząc się obawą przed jego dominującym charakterem⁶⁹. W samym zaś poselstwie ulegał we wszystkim swojemu współpracownikowi Stanisławowi Łepkowskiemu⁷⁰.

Znacząca zmiana nastąpiła dopiero po przewrocie majowym. Kętrzyńskiego zastąpił Stanisław Patek, zaufany człowiek Józefa Piłsudskiego. Wraz bowiem z

⁶³ Wobec faktu, że Moskwa nie realizowała postanowień traktatu ryskiego, pracownicy poselstwa (radca legacyjny Roman Knoll) zakładali możliwość likwidacji placówki pod koniec 1921 r. AAN, Ambasada w Paryżu, sygn. 153, Raport R. Knolla dla T. Filipowicza z 10 IX 1921 r., s. 49-50.

⁶⁴ Zob.: W. Materski, *Na Wiedecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*, Warszawa 2005, s.205-222.

⁶⁵ *Kronika polityczna*, „Kurier Warszawski”, 16 XI 1923 r., nr 318, wydanie wieczorne, s. 10.

⁶⁶ Konsulat powstał głównie dla opieki nad obywatelami polskimi na Kaukazie. Zwłaszcza zaś w celu przeprowadzenia ich ewentualnej repatriacji do Polski. Przy czym liczba osób skłonnych do tego kroku była niewielka. Zob.: W. Materski, *Na Wiedecie...*, s. 246.

⁶⁷ AAN, MSZ, sygn. 6676, Raport St. Kętrzyńskiego dla MSZ z 5 VI 1925, s. 87. Trzeba tutaj dodać, iż Kętrzyński, jeśli już widział jakieś szanse na współpracę gospodarczą polsko-kaukaską, to wiązał je jedynie z pracą mającego powstać konsulatu w Tyflisie.

⁶⁸ Cziczerin pełnił funkcje ludowego komisarza spraw zagranicznych.

⁶⁹ AAN, Attache wojskowy przy Ambasadzie RP w Moskwie (dalej cyt.: Attache w Moskwie), sygn. 20, Raport mjr. T. Kobyłańskiego dla szefa Oddziału II z 2 VI 1926 r., s. 200.

⁷⁰ AAN, Attache w Moskwie, sygn. 19, Raport mjr. T. Kobyłańskiego dla szefa Oddziału II z 18 II 1926, s. 164.

powrotem Marszałka do władzy kwestia kontaktów, nie tylko politycznych, z Federacją Zakaukaską znowu nabrała znaczenia.

Pattek wyraźnie dostrzegął, że w ówczesnej konfiguracji politycznej, zbliżenie polsko-kaukaskie może odbyć się jedynie na płaszczyźnie gospodarczej. Stwierdzał:

„[...] w tych wypadkach gdzie Polska i Zakaukazie są jednocześnie sprzedawcami i kupcami tych samych przedmiotów – powinniśmy ustalić wspólne linie polityki handlowej by sobie nie szkodzić nawzajem. Tam gdzie Polsce potrzebny jest tranzyt na wschód (do Persji, Afganistanu) lub gdzie Zakaukaziu potrzebny jest tranzyt na zachód (do Niemiec, Francji) powinniśmy sobie tranzyt ułatwić. Wreszcie tam gdzie mamy towary lub produkty, które możemy zamienić między sobą, powinniśmy rozwijać handel zamienny.”

Zdaniem Patka, Polska mogła eksportować na Kaukaz maszyny rolnicze, narzędzia przemysłowe, konstrukcje fabryczne czy wyroby tekstylne. Import zaś powinien być dotyczyć głównie towarów rolniczych: owoców, tytoniu oraz bawełny⁷¹.

M.in. na takie tematy prowadził Pattek rozmowy podczas odbytej jesienią 1927 r. oficjalnej podróży na Kaukaz⁷².

Główną odpowiedzialność za tego rodzaju pracę, zdaniem posła, miał wziąć na siebie konsulat w Tyflisie. Ten jednakże, w omawianym okresie, tylko raz podjął podobną inicjatywę. W marcu 1927 r. konsul Mostowski nawiązał kontakt z przedstawicielami tzw. Zakgostorgu⁷³. Na podstawie odbytych konsultacji dyplomata opracował spis towarów jakie Polska mogłaby eksportować: maszyny tytoniowe, instrumenty chirurgiczne, strzykawki, towary chemiczne, cynk, przędza bawełniana. Import zaś mógłby objąć np. koniak, kawior, kompoty owocowe, suszone owoce, tytoń, wodę mineralną „Borżon”, rośliny lecznicze – lukrecja⁷⁴. Tak szczegółowy wykaz świadczył o zaawansowaniu prowadzonych rozmów. Ponadto Mostowski proponował, aby MSZ przysłało mu katalog polskich firm zainteresowanych współpracą z tym rejonem⁷⁵.

Dlaczego omawiany fakt miał charakter jednostkowy? Wiązało się to ze specyfiką pracy dyplomatycznej na Kaukazie, jak i zresztą w całym Związku Radzieckim. Lokalne władze traktowały pracowników konsulatu z olbrzymią nieufnością. Obawiano się szerzenia przez nich „kontrewolucyjnych” idei. Stąd też każdy kontakt obywatela radzieckiego z placówką polską kończył się dla niego represjami⁷⁶.

⁷¹ IMPS, AL., sygn. A12 P11/1, Raport S. Patka dla ministra spraw zagranicznych z 10 XII 1927, s. 258-259. Poseł zdawał sobie sprawę, że ze względu na bogactwo polskich zasobów surowcowych oraz koszty transportu, import np. kopalni nie miał uzasadnienia finansowego.

⁷² Tamże. Przebieg samej wizyty opisał M. Mądzik w artykule „Dwie wizyty”, „Pro Georgia”, t. II, Warszawa 1992, s. 11-12.

⁷³ Zakaukaskie Państwowe Eksportowo-Importowe Biuro Handlowe. Powyższa instytucja kierowała handlem zagranicznym Federacji.

⁷⁴ IMPS, AL., A12 P11/3, Raport Z. Mostowskiego dla MSZ z 29 III 1929, s. 165-167.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ Władze rozstrzelały m.in. małżeństwo Danellich, które utrzymywało kontakty towarzyskie z konsulem Mostowskim. Niejaka Czawczawadze została zesłana na trzy lata na Wyspy Sołowieckie za romans

Brak kontaktu ze społeczeństwem niemalże paraliżował zdobywanie informacji politycznych i ekonomicznych. Izolacja przedstawicielstwa była tak duża, że nawet miejscowy lekarz odmówił wizyt w konsulacie a sklepikarze nie zgadzali się na dostawy towarów spożywczych⁷⁷. Mostowski jasno stwierdzał, iż nie chcąc narażać mieszkańców Tyflisu na nieprzyjemności, „konsulat musi właściwie zamknąć swą działalność w murach zajmowanego lokalu, ograniczając się do studiowania bolszewickich wydawnictw codziennych i periodycznych”⁷⁸. Dlatego dla polskich władz stało się jasne, że praca dyplomatów na Kaukazie może mieć tylko charakter obserwacyjny. Agent Oddziału II o kryptonimie „Z” wizytujący placówkę w roku 1931 jednoznacznie oceniał, że wobec całkowitego braku zarówno pracy konsularnej jak i możliwości zbierania informacji, należy radykalnie zmniejszyć obsadę kadrową konsulatu⁷⁹.

Podsumowanie

Na podstawie raportów polskich urzędów dyplomatycznych można wyodrębnić dwie fazy rozwoju przemysłu Federacji Zakaukaskiej w latach 20-tych XX wieku. Pierwsza to okres odbudowy zniszczonych struktur. Druga wiązała się z realizowanym w całym ZSRR planem uprzemysłowienia. Należy przy tym stwierdzić, że omawiana polityka władz przyczyniła się do postępu technicznego i produkcyjnego rejonu. Dostrzegano to również w ówczesnej Polsce⁸⁰. Niewiele z tego jednak wynikało dla Polski. Zarówno poselstwo, jak i przede wszystkim konsulat, zawiodły. Nie przyczyniły się do stymulowania współpracy ekonomicznej między obu państwami. Obok przypadków niekompetencji (np. S. Kętrzyńskiego), głównej przyczyny takiego stanu rzeczy trzeba poszukiwać w skrajnie trudnych warunkach pracy dyplomatów, nie tylko oczywiście polskich, w ZSRR.

z sekretarzem konsulatu Chadyńskim. W niewyjaśnionych okolicznościach zaginęła krawcowa pracująca u żony Mostowskiego. Centralne Archiwum Wojskowe (dalej cyt.: CAW), Oddział II Sztabu Głównego (dalej cyt.: Oddział II SG), sygn. I.303.4.2094, Raport z konsula w Charkowie Z. Stebłowskiego dla S. Patka z 27 V 1930, b.p.

⁷⁷ CAW, Oddział II SG, sygn. I.303.4.2976, Raport Z. Mostowskiego dla S. Patka z 16 X 1930 r., s. 89.

⁷⁸ Tamże, Raport Z. Mostowskiego dla S. Patka z 9 V 1930 r., s. 57.

⁷⁹ CAW, Oddział II SG, sygn. I.303.4.1833, Raport „Z” dla szefa Oddziału II SG z 8 IV 1931 r., s. 177.

⁸⁰ Na uwagę zasługuje tutaj zwłaszcza relacja, znanego przecież ze swego antyradzieckiego nastawienia, Jana Stanisława „Otmar” Bersona. Był on wybitnym znawcą tematyki wschodniej. Zob.: L. Piątkowski, *Gruzja w reportażach Jana Stanisława „Otmar” Bersona. Gazeta Polska 1934 r., „Pro Georgia”, t. V, 1996, s. 57-62.*

Summary

Industry of Transcaucasian Federation in the 1920's. Contribution to researches on economic aspect of activity of Polish diplomatic posts in the USSR.

The Caucasus, in spite of considerable geographic distances, had an exceptional place in foreign policy after rebirth of Poland. Hence, both diplomatic mission in Moscow and than consulate in Typhlis informed the headquarters of Foreign Ministry in Warsaw about the situation in that region. The focus of diplomatic posts' interest was, to great extend, Caucasian industry. The aim of the article is to present economic situation of Transcaucasian Federation in the 1920's as well as changes undergoing there seeing with eyes of Polish diplomats. Moreover, defining the role played by Polish diplomatic posts in initiating economic co-operation between Poland and those Republics is also the issue of the article.

Резюме

Промышленность Закавказской Федерации в 20 – х годы XX века. Дополнительные данные для изучения экономического аспекта деятельности польских дипломатических представительств в СССР

Кавказ, несмотря на значительную отдаленность, занимал исключительное место в зарубежной политике возрожденной Польши. В связи с этим, и представительство в Москве и затем в Тифлисе, информировали центральное управление МИД в Варшаве о ситуации в том регионе. В центре внимания представительств была кавказская промышленность. Цель статьи – показать экономическое положение Закавказской Федерации в 20 годы XX в., а также происходящих в ней перемен, увиденных глазами польских дипломатов. Кроме того, определение роли, которую сыграли польские дипломатические представительства в инициативе экономического сотрудничества между Польшей и вышеназванных республик.

